

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ

I

Նորը նիւթեր Միք. Նալբանդեանցի կենսագրութեան համար.— Երգիծաբանական ոտանաւոր.— Նամակ Կալկաթայից.— Քարտէզ հրատարակելու հարցը.— Ինչպէս են տարածում հայերէն գրքերը.— Մ. Նալբանդեանցի հիւանդութիւնը եւ բժ. Սուլթանշահի տուած վկայականը:

Իմ հանգուցեալ մօրեղբայր բժիշկ Անանիա Սուլթանշահից, նորա մահից մի քանի ամիս առաջ, ստացել եմ եւ մի քանի հետաքրքրական նամակներ և թղթեր: Դրանց մէջ առաջին տեղը բռնում են Միք. Նալբանդեանցի նամակները: Գալ անգամուայ թողնելով ծանօթացնել ընթերցողին Մ. Նալբանդեանի Պետերբուրգի բանտից գրած նամակների հետ, այս անգամ ես մէջ կբերեմ նորա երկու ուրիշ նամակները և Նալբանդեանին վերաբերեալ մի թուղթ: Ի միջի այլոց ասեմ, որ բժ. Սուլթանշահի ինչ լանձնած թղթերի մէջ կայ և մի ոտանաւոր, որը գրել է Միք. Նալբանդեանցը 1856 թէ 1857 թ., այսինքն իւր նոր Մոսկուա եկած տարին: Դա մի ահագին ոտանաւոր է «Hy xopoш» վերնագրով, բաւականին թույլ, համեմած բազմաթիւ ռսերէն նախադասութիւններով, բառախողջրով և այլն: Հանգուցեալ բժշկի ինչ գրած նամակից երևում է, որ «այդ ոտանաւորի մէջ խօսւում է Արտէմիլ Մակարիչ

Եզուլովի, Լազարեանների հին բարեկամի, նախկին սպայի և այն ժամանակուայ ճեմարանի տնտեսի մասին, որը Մոսկուայի հայոց եկեղեցիների երեցփոխն էր և յայտնի էր իբրև բռնակալ անձն: Ոտանաւորի մէջ դուրս բերուած միւս անձն է հանգուցեալ Յարութիւն քահանայ Կէօքչեանցը: «МОЛОДОЙ ЧЕЛОВЕКЪ»-ը ինքը՝ Նալբանդեանն է և այլն:

Ի նկատի առնելով, որ այդ ոտանաւորը ոչ գեղարուեստական նշանակութիւն ունի և ոչ էլ կենսագրական — բաւականանաք մէջ բերելով միմիայն նորա սկիզբը, մանաւանդ որ գրուած է շատ անհասկանալի ձեռքով և թուղթը, որի վրայ գրած է, ժամանակից մաշել է և պատռուել:

«Ны тէրտէր դու շատ եմք»

«Բըռ բըռ բըռ բըռ խօսում ես»

«Աղալ զադան չի սիրիլ»

«Ահա ասում եմ ես քեզ»

«Ны хорошо չես ուղում»

«Ны դուդ ասա нехочу»

«Что такое ничего»

«Նա կգտնի տէրտէրցու». և այլն.

Ամբողջ ոտանաւորը այս տեսակ, մեզ համար տնհասկանալի և մինչև իսկ անկապ, առդերից է կազմուած, մինչդեռ հեղինակի մօտ ընկերները բերան էին արել այդ «Ны хорошо»-ն և երկի տարածում էին բերնէ բերան «աղաներին» նեղացնելու մտքով: Այս ոտանաւորը մի անգամ ևս ցոյց է տալիս, որ Նալբանդեանցը սովորութիւն ունէր ընկնելու սրա-նրա հետ ու իւր սուր լեզուով սաստիկ հարուածներ տալու հակառակորդներին: Եւ այդ սուր լեզուի և գրչի պատճառովն էր, որ Մ. Նալբանդեանցի թշնամիները անպակաս էին:

Միւս թուղթը արդէն օրինաւոր նշանակութիւն ունի և ես մէջ կբերեմ այն ամբողջովին.

Յունիսի 26/8 Յունիսի 1861 Կալկաթա-
Սիրելի եղբայր իմ

Ա. Սուլթան.

Մինչև այժմ չկարողացայ քեզ վերստին նամակ գրել, որպէս զի պայմանիս համաձայն քեզանից նամակ ստանալու իրաւունք ունենալիս ինչ և իցէ, ես գիտեմ, որ դու ինձ մոռացած չես ինչպէս ես քեզ Երբ աւելի մօտենամ Ռուսսիային, ալսինքն երբ ոտք կոխեմ եւրոպական ցամաքահողի վերայ, ալն ժամանակ կըզրեմ քեզ դարձեալ և պատասխան ես կը պահանջեմ, բայց այժմ գրում եմ միայն, որ դու իմանաս թէ ես ողջմամբ մտայ Կալկաթա մայիսի 30/11 Յունիսի և երեւում է որ դեռ ես կըմնամ մի քանի ժամանակ, Սուէդից մինչև ալստեղ 24 օր ծովի վերայ էի. շատ մըրիկներ իս պատահեցի. Կարմիր ծովից դուրս դալու ժամանակ, կանգնեցանք չորս ժամ Ադէն քաղաքի առջև. սա հին Թասմօրն է արաբական, որ երբեմն Սողոմոն շինեց և որ վերջումը նւթ եղաւ արաբական բանաստեղծներին. ի հարկէ լիշում ես Անթարը:

Փաղմորից գնացինք Յէլլօն կղզին, ուր երբեմն ճիւղ-վիթները գնացել էին, երբ ալս դժոխալին կարգը նոր էր հիմնուում. Յէլլօնից Մադրաս, իսկ Մադրասից Կալկաթա:

Գործերս բաւական լաւ են դնում բայց դեռ աւարտվելու աստղը ծագած չէ հորիզոնում երևում է թէ ամիս և կէս կամ երկու ամիս դեռ ես կըմնամ այստեղ. Բայց վերադարձիս որ ճանապարհով կըդառնամ Ռուսսիա Պօլսի վրայով թէ Լենդընի ալդ կախուում է գործիս ընթացքից:

Առ այժմ այստեղի ծալրադուրս դատարանի մէջ (սուպրեմ կօրտ) երեք դատ ունիմ. Գո մարգարէութիւնը միշտ կատարվում է թէ ես պրօցեսսից ազատվելու չեմ. բայց վերջը լաշող է և Նախիջևանի մէջ մի հոլակապ դպրոց տեսանելու լուրը քաջալերում է ինձ և դօրացնում է իմ ֆիզիկական թուլութիւնը պատճառված դժոխալին ջերմութիւնից. Ռ. ջերմաչափը պտտուհանիս վերայ ցուց է տալիս միշտ 48+ ցնծան:

Խնդրեմ ինձնից նամակ ստացածդ մարդու չասես, ըստ որում ալոց չեմ գրած, կըվիրաւորվին, լուս ունիմ որ իմ գէպի քեզ ալս բարեկամութիւնը առիթ չչինես ուրիշների հետ անախորժ գրութեան մէջ մտանելու:

Արդեօք ինչ ես անում այժմ, ինչ վիճակի մէջ ես. մի չար հոգի ականջիս կարծես թէ ասում է, որ լուսահատ վիճակի մէջ լինես. համբերիր եղբայր եթէ ստող է ալս խաւար գուշակութիւն, համբերիր մինչև իմ գալը, անշուշտ մի գործ կըդառնեք քանի ընկեր միասին մի կտոր հող խաղաղութեամբ վախելու համար. Ամենեին ձեռնհաս չեմ շխտիսովալի համար աշխատելու. եղանակը, դատաստանական գրադ-

մուշքը և սլանդիստութեան դժնդակ ծանրութիւնը խլում են ինձանից իմ վերջին հնարները: Բայց զու աշխատիր գէթ մի հատ աղատամիտ բան թարգմանելու: Ինչնիցէ ալդ օրագիրը մեր թախըմի օղզանն է: Եւս ունեմ որ շուտով կըկատարես խնդիրքս: Նաղարեանցը կըսրբագրէ ալն չնչին թերութիւնքը, որ պիտի լինեն քո գրուածքում:

Ես լաջողութեամբ կըդառնամ, եթէ ծովը ևս լաջողէ:

Մնաս բարեաւ ցքաղցր տեսութիւն:

Միշտ քո Մ. Նալբանդեան:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը դա Միք. Նալբանդեանի Կալիաթայից գրած նամակն է: Որքան յայտնի է ինձ—դա միակն է, որ պտհպանուել է մինչև ալժմս և կենդանի կերպով ցոյց է տալիս ինչպիսի խոչնդոտների է յաղթել քաջարի հրասլարակախօսը: Մի նախիջլանցի, սրանից կէս դար առաջ, գնում է Կալիաթա և պաշտպանում է գրեթէ անյուսալի մի դատ: Միք. Նալբանդեանցի ալդ գործունէութիւնը, առանց կապելու նորա բերած արդիւնքի հետ, ինքն ըստ ինքեան մի վերին աստիճանի աչքի ընկնող երևոյթ է: Արտաքուկարգի դրոշմ է երևում ալդ մարդու ճակատի վերայ:

Միք. Նալբանդեանցի ճանապարհորդութիւնը շատ քիչ է ուսումնասիրուած: Ալդ մասին եր. Շահազիզի ժողոված տեղեկութիւններն էլ անբաւարար են: Այս նամակը ևս քիչ լոյս է սփռում: Գուցէ աւելի հետաքրքրական տեղեկութիւններ հաղորդէ մեզ Միք. Նալբանդեանցի ապագայ կենսագրող պ. Լէօն: Ես գոնէ խորհուրդ կտայի դիմել Միք. Նալբանդեանցի ժառանգներին պ. պ. Յարութիւն և Ղազարոս Նալբանդեանցներին և ստանալ նրանցից Միք. Նալբանդեանցի թղթերը: Ես աչքի եմ անցկացրել նրանց և յիշում եմ բազմաթիւ հետաքրքրական հաշիւներ, յիշատակարաններ, ծանօթութիւններ և ալլն: Միք. Նալբանդեանցը մտադրութիւն ունէր, ինչպէս երևում է, մանրամասն հաշիւ տալ իր բոլոր տրած ճանապարհորդական ծախքերի և ալդ նպատակով նա բերել է իր հետ, օրինակ,

Պահիրէի թէ Աղէքսանդրիայի մի հիւրանոցից ստացած՝ սենեակի, ճաշի, խմիչքի և սիգարի հաշիւը:

Միք. Նալբանդեանցը թէ իր յայտնած գաղափարներով, թէ իր խաղացած գլխահան-հասարակական դերով, թէ իր տաղանդի յատկութեամբ—մեծ տեղ է բռնում մեր մտաւոր կեանքի պատմութեան մէջ: Հայ հասարակութեանը, մանաւանդ ինտելիգենտ դասին ամօթ է ծանօթ չլինել մեր երևելի հրապարակախօսի կեանքի, գործունէութեան և գրուածքների հետ: Մինչդեռ մենք լիրաւի չգիտենք նրան: Այդպիսի անտարբերութեան կարելի է պատահել միմիայն մեր հայ հասարակութեան մէջ: Փնտրեցէք և տեսէք այդ տեսակ բան դուք կըգտնէք Ֆրանսիացիների, լեհացիների, ֆինլանդացիների, ռուսների մէջ. երբէք: Մի հատ օրինակը հրապարակախօս ունենալ և նորա հետ ծանօթ չլինել... Ծիծաղելի կլինէր, եթէ ամօթալի չլինէր:

Եւ միևնոյն ժամանակ մենք խօսք ու զրոյց ենք անում Միք. Նալբանդեանցին արձան կանգնեցնելու մասին: Կեղծաւորութիւն չէ՞ արդեօք այդ: Արձանի համար փող նուիրողները և հաւաքողները կարգացել են արդեօք այն մարդու գրուածքները, որին արձան են ուզում կանգնեցնել: Եւ թնչպէս կարգացած լինեն, եթէ Նալբանդեանցի գրուածքները երբէք առանձին գրքով լոյս տեսած չեն, իսկ հին «Հիւսիսափայլ»ներ չկան:

Թողնենք կեղծաւորութիւնը և անենք այն, ինչ որ վայել է՝ հրատարակենք Միք. Նալբանդեանցի ընտիր գրուածքները և տարածենք այն ժողովրդի մէջ, որ չամեն մարդ կարդայ—հասկանայ թէ ո՞վ էր Միք. Նալբանդեանցը և թնչ էր նա ուզում: Առանձնապէս լաւ գործ արած կլինենք եթէ հրատարակէինք Միք. Նալբանդեանցի կենսագրութիւնը և գինը 5—10 կոպ. նշանակելով ցրուենք ընթերցողների մէջ: Նախ ժողո-

վուրդը թող իմանայ, որ Միք. Նալբանդեանցը «մեծ-մարդ» էր, ապա նա կկանգնեցնէ և արձան նորոն: Իսկ առ այժմ բաւականանա՞նք այն անշուք յուշարձանով, որ կայ Տրապարակախօսի գերեզմանի վերայ և որը դեռ երկար տարիներ կգիմանայ և տանք ժողովրդի ձեռքը Միք. Նալբանդեանցի անձեռագործ արձանը:

Միք. Նալբանդեանցին արձան կանգնեցնելու միտքը լոյսեղ է Յակոբ Բողդանեանը, իսկ այդ գաղափարից օգտուել են ուրիշները, որոնք դուրսէ և իրագործեն Յ. Բողդանեանի միտքը: Սակայն Բողդանեանի գաղափարը կարող է գեղեցիկ լինել ինքն ըստ ինքեան, բայց ոչ ժամանակին յայտնուած: Եւ մեր կարծիքով այժմ ժամանակ է ոչ թէ Նալբանդեանի արձանը կանգնեցնելու, այլ մանրամասն և մատչելի կենսագրութիւնը գրելու և նորա գրուածքները Տրապարակելու: Եւ որովհետեւ մենք Տրապարակիչներ չունենք, որոնք կարողանային յանձն առնել այդ գործը—պէտք է դիմել ժողովարարութեան: Ազգի լուծալով կարելի կլինի ազգին ընծաւելու մի գեղեցիկ ընծայ:

Երկրորդ նամակը, որը իմ մօտս է, և որը նոյն պէս ղետեղում եմ այստեղ, գրել է Միք. Նալբանդեանցը Ս. Պետերբուրգից, 1862 թ., յունիսի 20-ին: Միք. Նալբանդեանը այդ ժամանակ նոր էր վերադարձել արտասահմանից և զբաղուած էր ի միջի ալլոց Հայաստանի քարտէզը Տրապարակելու մտքով: Այդ Տրապարակութիւնը տեղի չունեցաւ, որովհետեւ վրայ հասաւ ձերբակալութիւնը և երբ Միք. Նալբանդեանը բերդից դուրս եկաւ՝ արդէն հալը հալ չէր: Ահա նամակը՝

20 Յունիսի 1862. Ս. Պետերբուրգ.
Մեծարու պարոն
Պարոն Ա. Պ. Սուլթանյան,
Վստոյ լինիլով Ձեր ազգասիրութեան վերայ, Ձեր ար-

պելի անունը լայնարարութեանս մէջ, (որ չնորհ ունիմ Ձեզ ուղարկելու) աշխատաւոր հրատարակեցի Հայաստանի քարտի տպագրութեան, որին ձեռք զարկի, լուսարով միմիայն Ձեր գործակցութեան և ազգի համակրութեան վերաբերելով, ինչ որ գործի հանգամանքներին է վերաբերվում, որպէս նաև կրկին նպատակին, այդ մասին տեղեկութիւն կը տալ Ձեզ լայնարարութիւնս:

Ուղարկում եմ Ձեզ մի տպեալ 30 տոմսակի տետրակ, սկսած 931 համարից մինչև 960 համարը և խնդրում եմ չը խնայել Ձեր աշխատութիւնը այս ազգօգուտ գործի մասին, ուր իմ անձնակաւոր արնքան է, որքան ամէն մի Հայ-մարդ ունի այս բանում անձնական սգուտ:

Խրաքանչիւր ստորագրող պարոնի անունը, օրինակների թիւը և գումարի որքանութիւնը Ձեր ձեռքով և Ձեր ստորագրութեամբ կը գրէք տետրակի մէջ, որի աշակողմեան բաժինը կտրելով կը տաք ստորագրող պարոններին, որպէս ան-դորադիր, իսկ ձախակողմեանը կը թողուք տետրակի մէջ, որով առանց չփոթութեան լալտնի կը լինի ստորագրողի անունը, օրինակի թիւը և գումարի որքանութիւնը:

Ձեր ներկայ եղած քաղաքից դուրս, ուր մենք չենք կարողացել աշխատաւոր մի պարոն նշանակել մեր լայնարարութեան մէջ, եթէ հնար ունիք կարգել մի բարեկամ, այն բարեկամը կըհաւաքէ ստորագրութիւնք և անունները զրամների հետ միասին կուղարկէ Ձեր լարգութեան, իսկ դուք ստանալով նորանց, կըգրէք Ձեր մատենի մէջ և իւրաքանչիւր ստորագրող պարոնների համար կուղարկէք տոմսակներ, կանոնի համեմատ:

Եթէ մինչև առաջիկայ Սեպտեմ. 15, ցրված աւարտած լինիք բոլոր Ձեզ լանձնված տոմսակները, այն ժամանակ, տոմսակների մնացորդ մասը, որ կազմում են տետրակի ձախակողմեան բաժինը, հանդերձ սոյն հաշուի մէջ երևեցած արծաթի գումարով կուղարկէք ինձ, իմ հասցեով, որ տպած է լայնարարութեան մէջ: Ես կարգադրութիւն արած եմ, որ Պետերբուրգ ստացվին այն բոլորը, եթէ ես չպատահեմ ևս նորն միջոցին լիջեալ քաղաքում:

Եթէ մինչև նշանակեալ ամսաթիւը բոլոր տոմսակները չլինին բաժանված, ալդպիսի դիպուածում, միմիայն մի նա-մակով տեղեկութիւն կըտաք ինձ, մինչև այն թուականը հա-ւաքուած ստորագրութեան մասին, նշանակելով ստորագրող-ների անունները, օրինակների թիւը և հետևաբար գումարի որքանութիւնը:

Ստորագրութեան գինը կանխիկ չստացած իրաւունք չունիք տոմսակ կտրել և տալ ում և իցէ:

Վերստին ազանելով Ձեզ ժիր հոգաբարձութիւնը, այս

գործի մասին ընդունել իմ անկեղծ լարգութիւնը, որով մնամ միշտ.

Մեծարու պարոնիդ

անձնանուէր

Միքայէլ Նալբանդեանց.

Այս գրութիւնը լիովին պաշտօնական ձև և բնաւորութիւն ունի, որովհետև Միք. Նալբանդեանցը երբէք բժ. Ա. Սուլթանշահին չէր կարող ազուք-ով դիմել, քանի որ նրանք միշտ մտերիմ ընկեր-բարեկամներ են եղել: Ինչպէս երևում է Նալբանդեանցը այս ձևով դիմել է շատ-շատերին խնդրելով նրանց աջակցութիւնը իր ձեռնարկած գործին:

Որքան լաւ ծանօթ են մեզ, հայերիս, հրատարակիչների այդ կոչը և դիմումը: Թէ 50-ական թէ 60-ական, թէ 70-ական թուականներին և թէ մեր օրերը խեղճ հայ հրատարակիչը ստիպուած է իւր բոլոր լոյսը դնել ընկեր-բարեկամների վերայ, որոնք բարեկամական խաթրին գտնում են բաժանորդներ, տալիս են աւանդներ, վաճառում են գրքեր, հաւաքում են ապառիկներ: Տարիները անցնում են, շատ բան փոխւում է, բայց հայերէն գրքեր տարածելու և տարածուելու սխտեմը մնում է էլի հին նահապետականը: Խեղճ հայ գրականութիւն, որը պիտի ծաղկի Կիրակոսի կամ Մարկոսի բարեկամական ծառայութիւնների շնորհիւ... նոյն բժ. Սուլթանշահի մօտ ես գտնում եմ և ուրիշ նամակներ Մ. Միանսարեանցի (1872 թ.) որոնցից տեսնում եմ, որ վերջինս հրատարակութիւնների տարածողն էլ Ղզլարում նոյնպէս հանգուցեալ բժիշկն էր: Այսպէս՝ նստած Ղզլարում Ա. Սուլթանշահը մի տեսակ կամուրջ էր ներկայացնում ղզլարցիների և դրսից եկած կուլտուրայի ու հայրենասիրութեան միջև: Ամեն քաղաքի մէջ կան այդ տեսակ ինտելլիգենտ մարդիկ, որոնք շատ անգամ բան ու գործ թողած դռնէ-գուռն են ընկնում և հայերէն գրքեր վաճառում: Այդ մարդ-

կանց ծառայութիւնը թէ հայ գրականութեան և թէ հայ հասարակութեան առաջ արժանի է խորին երախտագիտութեան: Հաւատացէք, որ եթէ այդ Վամաւոր գրավաճառները չլինին՝ մամուլի տակից դուրս եկած գրքերի կէսը կմնան կամ տպարանում, կամ մի որեւէ գրավաճառանոցում: Զի կարելի չցաւել այդ անօրմալ գրութիւնը տեսնելով, պէտք է վերջապէս մի ուրիշ, աւելի օրինաւոր միջոցներ ձեռք բերել գրքերը տարածելու և մատչելի դարձնելու համար: Արդեօք նպատակաւարմար չե՞լ լինիլ եթէ Թիֆլիսի գրավաճառներն իրանց մէջ պայմանաւորուեն որոշ քաղաքներում ու գիւղերում գործակալներ պահելու: Այն ժամանակ հրատարակիչը լանձնելով իւր հրատարակութիւնը այս կամ այն գրավաճառին արդէն հանգիստ կըլինի, որ գրավաճառը ինքը կուղարկէ այդ գիրքը իւր և միւս գրավաճառների բոլոր գործակալներին: Դա շատ կըհեշտացնէ հրատարակչի և հեղինակի գործը, որովհետեւ նա հաշիւ կըտեսնի միմիայն մէկի հետ: Այդ ձեւը անշուշտ օգուտ կըբերէ և գրավաճառներին, որովհետեւ նրանք կստանան որոշ տոկոս, որը մինչև այժմ չէր ստացուում, որովհետեւ վաճառուում էր մասնաւոր բարեկամների միջոցով: Այդ սխառեմից կշահուի և ժողովուրդը, որովհետեւ գործակալների միջոցով կստանայ նոր գրքեր, առանց դիմելու Թիֆլիս, Մոսկուա և կամ այլուր: Վամաւոր գրավաճառները այսօր կան, վաղը չկան, և եթէ մէկը նրանցից մեռնում է, նրան տարիններով փոխարինել չի լինում. մինչդեռ գրավաճառանոցի ներկայացուցիչ հեշտ է գտնել, որովհետեւ այդ պաշտօնը և գործը վարձատրուելու է: Վերցնենք հէնց Ղզլարը. ո՞վ է այժմ բժշկի տեղը բռնողը: Եթէ, օրինակ, Արմաւիր, Մոզդոկ, Ղզլար ուղենաս էլ գրքեր ուղարկելու, չգիտես ո՞ւմ և ո՞ւր դիմես. հայ գրավաճառանոցներ չկան, ծանօթներ կարող են չգտնուել և

մեր նոր հրատարակութիւնները, որքան էլ գեղեցիկ և մատչելի լինին—չենք կարող մտցնել այդ տեսակ քաղաքները: Այսպէս և ուրիշ տեղերում: Դրքեր տարածելու սխտեմի և կազմակերպութեան պակասութիւնը մեր մէջ վաղուց է որ զգացուած է, մամուլի մէջ էլ խօսք է եղել այդ մասին (օրինակ Յ. Տէր Միրաքեանի յօդուածները), բայց մինչև օրս հարցը նոյն կէտի վերայ է մնում:

Միք. Նալբանդեանցի վերոյիշեալ նամակը գրուած է, ինչպէս ասացինք, 1862 թ., Ըստ երևութիւն Միք. Նալբանդեանցը վերագարձել է արտասահմանից կազդուրուած և լի եռանդով. ծովային ճանապարհորդութիւնը, երևի, լաւ ազդեցութիւն է ունեցել նորա առողջութեան վերայ, որը առհասարակ խանգարուած էր: Կալկաթա գնալուց մի երկու տարի առաջ Նալբանդեանցը ստիպուած էր արտասահմանում լրջօրէն բժշկուելու զանազան բուժավայրերում: Նորա գլխաւոր տկարութիւնը — թոքային էր, որը ի հարկէ պէտք է սաստկանար բանտում, խոնաւ և լուսից զրկուած խցում: Իմ ծնողներս այցելել են Մ. Նալբանդեանցին այդ բանտում և մինչև այժմս չեն կարողանում մոռանալ այն «երնիկը» (երանին), որը լի հառաչանքով տուել է բանտարկեալը... կատուին: «Կատունն ազատ է, նա արեգակի ծառագայթների տակ խաղում է, նա նրան նախանձում եմ» ասել է խեղճ կալանաւորը: Բանտից գրած և ինձ մօտ այժմ գրտնուած նամակներից երևում է, որ նա բանտը ոտք կոխելու օրից սկսել է ֆիզիկապէս թուլանալ, երևացել են հին հիւանդութիւնները, աւելացել են նորերը: Ասում են, որ Միք. Նալբանդեանցին հանել են բանտից և թող են տուել Կամիշին քաղաքը տեղափոխուելու— հռչակաւոր բժիշկ Բոտկինի միջամտութեան շնորհիւ: Շատ կարելի է, որ այդպէս եղած լինի: Այնուամենայ-

նիւ անկասկած այստեղ էլ բժ. Ա. Սուլթանշահի աջակցութիւնն է հարկաւորուել, որովհետեւ նա տալիս է վկայագիր, որով վաւերացնում է Միք. Նալբանդեանցի ծանր հիւանդ լինելը: Թէ ումն է տուել բժիշկը այդ վկայագիրը, ուր է ներկայացրել, կամ գուցէ չի էլ ներկայացրել, քանի որ Բոսկինը լանձն է առել բարեխօսելու—չգիտենք: Վկայագիրը սրբազրութիւն է և ոչ թէ սկազրութիւն, վաւերացրած է բժ. Սուլթանշահի կնիքով: Բժշկի այդ վկայականը պարզապէս ցոյց է տալիս Միք. Նալբանդեանցի ինչ տեսակ հիւանդ եղածը ուստի ես աւելորդ չեմ համարում բերել այդ թղթի պատճէնը այստեղ:

СВИДѢТЕЛЬСТВО

Кандидатъ Императорскаго Санктъ Петербургскаго Университета Михайлѣ Налбандовъ въ настоящее время одержимъ слѣдующими болѣзненными состояніями: 1) Хроническимъ сочленовнымъ ревматизмомъ верхнихъ и нижнихъ конечностей (*Rheumatismus articularis chronicus extremitat. Superiorum et inferiorum*), 2) Хроническимъ воспаленіемъ правой подреберной плевы (*Pleuritis chronica*), 3) Эмфизематознымъ распріеніемъ легкихъ (*Emphysema pulmonum*), 4) Началомъ отложения бугорковъ въ легкихъ (*Tuberculosis incipiens*), 5) всеобщимъ катарромъ дыхательныхъ путей (*cattarrus chronicus*), 6) Гиперемією печени (*Hyperaemia hepatis*), 7) и наконецъ скорбутомъ (*Scorbutus*) при полномъ изнуреніи организма и большомъ упадкѣ силъ. Эти болѣзни требуютъ дѣятельнаго и самаго энергическаго леченія, къ чему и приступлено въ настоящее время. Продолжительность болѣзни неавѣстна, но сомнительное состояніе больного, во всякомъ случаѣ, требуетъ переселенія его на жительство въ теплый климатъ для радикальнаго излеченія, — иначе жизни больного грозитъ неминуемая опасность. Въ удостовѣреніе чего даю это свидѣтельство, за собственнымъ моимъ подписаніемъ и съ приложеніемъ имянной моей печати. 25-го Мая 1865 года. С. Петербургъ.

Вольнопрактикующій врачъ

Ананій Султанъ-Шахъ.

петать

Այս բոլոր հիւանդութիւնները միանալով վաղաժամ գերեզման իջեցրին տաղանդաւոր հրապարակախո-

սին: Կամիզինից գրած Միք. Նալբանդեանցի նամակներից մնացել են միմիայն մի-երկուսը: Բաւականի շատ-նամակներ ունեցել է իմ հայրս, բայց վաթսնական թուականներին ոչնչացրել է: Այսպէս զուր տեղը կորել են թանգադին զոկումենտները: Սակայն էլի նոյն Յ. և Ղ. Նալբանդեանցների մօտ կան մի քանի թղթեր, որոնք կարող են հետաքրքրական տեղեկութիւններ տալ Միք. Նալբանդեանի կեանքի վերջին տարիների և օրերի մասին: Անշուշտ նորա կենսագրութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի և այն հարցը թէ Միք. Նալբանդեանը ինչ գրքեր էր կարդում և ինչպէս էր կարգում, որ բանով հետաքրքրւում: Նոյն ժառանգների մօտ գտնուում են Մ. Նալբանդեանի գրքերը իւր ծանօթութիւններով լուսանցքների վերայ: Առ այժմ վերջացնում եմ սրանով, յոյս ունենալով՝ ղեռ քանիցս վերադառնալու Միք. Նալբանդեանցի կենսագրութեանը, գրուածքներին և նամակներին յատկապէս:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՆԱՆ

